

**Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi / Region
and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences**
e-ISSN: 2667-7717 Haziran/June 2020, 3(1): 2-15.

**Hız. Ömer'in Teravîh Namazıyla İlgili Uygulamasının Fakihlerin
İhtilafındaki Rolü**

The Role of 'Umar's Application Relating to the Tarawih Prayer Practice in the
Dispute of the Fuqaha

Bekir KARADAĞ

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku Ana
Bilim Dalı.

Assistant Professor, University Muş Alparslan Faculty of Theology, Department of
Islamic Law. Muş/Turkey
b.karadag63@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4317-1478

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 30 Mayıs / May 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Haziran / June 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Karadağ, Bekir. "Hz. Ömer'in Teravîh Namazıyla İlgili Uygulamasının
Fakihlerin İhtilafındaki Rolü / The Role of 'Umar's Application Relating to the Tarawih
Prayer Practice in the Dispute of the Fuqaha". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3 / 1 (Haziran 2020): 2-15.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** binbil@alparslan.edu.tr

Copyright © Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi /
Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Hiz. Ömer, Rasûlullâh'ın (s.a.v) en yakın arkadaşlarından biri olmasından dolayı teşriin ruhunu iyi derecede kavramış ve fikhî konularda önde gelen sahâbeden biri olmuştur. Henüz Hiz. Peygamber hayatta iken fark edilen Hiz. Ömer'in fikhî konulardaki mahareti, onun Hiz. Ebu Bekir döneminde yargı kurumunun başına gelmesini sağlamıştır. Hiz. Ömer'in fikhî yeteneği ve elde ettiği müktesebat, halife olduktan sonra karşılaştığı problemleri aşmasında etkili olmuştur. Hiz. Ömer'in halifeliği sırasında yaptığı uygulamaları sonraki dönemlerde farklı şekillerde anlaşılmış ve bu konularla ilgili ihtilaflar oluşmuştur. Üzerinde farklı görüşlerin oluştuğu konulardan biri, teravih namazının cemaatle kılınmasının hükmü hakkındadır. Bu konuda iki farklı görüş söz konusudur. Birisi Ehl-i sünnet, diğeri de Şîa ekolünün teravih namazı ile ilgili birbirinden tamamen farklı değerlendirmeleridir. İşte bu makalede birbirinden farklı iki görüş ele alınmıştır. Ayrıca Ehl-i sünnet ve Şîa'nın teravih namazının cemaatle kılınması meselesini dayandırdıkları deliller incelenmiştir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin, Şîa'nın söylemlerine yönelik itirazlar ele alınmıştır. Öte yandan Şîa'nın delillerini test etme açısından Hiz. Ali'nin teravih namazının cemaat ile kılınmasına bakış açısını, dahası bu konuda Hiz. Ömer'in uygulamasını nasıl değerlendirdiği konunun kapsamına dâhil edilmiştir. Bu anlamda Şîi âlimlerin Hiz. Ali'ye nispet ettikleri, teravih namazını bid'at olarak gördüğü ve bunu engellemeye çalıştığı yönündeki rivayeti de inceleme altına alınmıştır. Şîa'nın Hiz. Ömer'e karşı bakış açısının kurguladıkları cemaatle teravih namazına karşı tutumlarına ve Ehl-i sünnet ile Şîa arasındaki mezhepsel farklılıklara yönelik yansıması tespit edilmiştir. Tarihte Şîa'nın bu tutumundan dolayı cemaatle teravih namazının kılınması ile ilgili yapılan tutumlar da incelenmiş, Şîi yöneticilerin teravih namazıyla ilgili tavırları nedeniyle ehl-i sünnet nezdinde nasıl değerlendirildiği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hiz. Ömer, Teravih Namazı, Ehl-i Sünnet, Şîa, Bid'at.

Abstract

'Umar, Since he was one of the closest friends of the Messenger of Allah (pbuh), he also had a good understanding of the spirit of making laws and became one of the leading companions on fiqh issues. The ability of 'Umar's on the fiqh subjects, who was noticed while the Prophet (pbuh) was alive, made him to the head of the judicial institution during the time of Abû Bakr. 'Umar's fiqh ability and acquis were effective in overcoming the problems he faced after he had become the caliph. 'Umar's practices during his caliphate were understood in different ways in the following periods and disputes occurred on these issues. One of these issues on which different views are formed is about the provision of the tarawih prayer with the congregation. Thus, there are two different views on this issue. One is the school of Ahl-al Sunnah's and the other are completely different assessments of the Shia school regarding tarawih prayer. Here, two different opinions are discussed in this article. In addition, the proofs that the Ahl al-Sunnah and Shia are based on the issue of performing the tarawih prayer with the congregation were examined. In this regard, the objections of the Ahl al-Sunnah scholars towards the discourses of Shia were discussed. On the other hand, in terms of testing the evidence of Shia, the point of view of performing the tarawih prayer of 'Ali with the congregation, and moreover, how he evaluated the practice of 'Umar in this regard is included in the scope of this issue. In this sense, the rumor which the Shia scholars regarded the tarawih prayer that they attributed to 'Ali, as a bid'ah and tried to prevent it was also examined. Here, as a result, it was determined that the viewpoint of Shia against 'Umar was reflected both in their attitudes about the tarawih prayer with the congregation and in the sectarian differences between the Ahl al-Sunnah and Shia. Throughout history, the attitudes towards performing the tarawih prayer with the congregation due to this attitude of Shia were also examined, and how the Shiite rulers were evaluated in the face of the Ahl-al Sunnah because of their attitude towards tarawih prayer was also handled.

Keywords: 'Umar, Tarawih Prayer, Ahl Al-Sunnah, Shia, Bid'ah.

Giriş

Dört Raşit halifeden ikincisi olan Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in en yakınındaki arkadaşlarından biri olmuştur. Bu yakınlık sayesinde söz ve davranışları, Rasûl-i Ekrem'in süzgecinden geçme imkânı bulmuştur. Hz. Peygamber'in yakınında olması, ona şer'î hükümlerin maksat ve hikmetlerine vâkıf olma fırsatını da sunmuştur. Hz. Ömer, birçok meselede Rasûlullâh'ın ve ashabının ictihada dayalı hükümlerine itiraz ederek farklı hükümler ileri sürmüştür;¹ yirmiye yakın meselede vahiy, onun görüşlerine uygun olarak gelmiştir. Bu durumu belirtmek üzere kullanılan "muvâfakât-ı Ömer" tabiri, Hz. Ömer'in teşriin ruhunu kavramadaki yetkinliğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.²

Hz. Ömer'in teşriin ruhunu kavraması, fikhî konularda isabetli hükümler vererek İslâm hukukunda önemli bir şahsiyet haline gelmesini sağlamıştır. Hz. Ömer'in fikhî konulardaki mahareti, şûra meclislerinde serd ettiği isabetli görüşlerinden dolayı daha Hz. Peygamber hayatta iken görülmüş ve Rasûlullâh'ın iltifatlarına mazhar olmuştur. Hz. Ömer'in bu özelliği, Hz. Peygamber'in vefatından sonra da önemli sonuçlar doğurmuş ve fikhin gelişme çağı³ olarak adlandırılan sahabe devrinde en çok fetva vermekle meşhur yedi sahabeden biri olmasını sağlamıştır. Hz. Ebû Bekir'in hilâfet makamına gelmesi üzerine Hz. Ömer'i yargı işlerini yürütmekle görevlendirmesi, onun fikh alanındaki yetkinliğinin sahabe tarafından da kabul edildiğini göstermektedir.⁴ Hz. Ömer'in fikhî konulardaki yeteneği, halife olmasından sonra da İslâm toplumunun problemlerini çözmesinde etkili olmuştur. Müellefe-i kulûba zekât vermemesi, fethedilen toprakları fethedilenler arasında bölüştürmeyip haraç mukabili eski sahiplerine bırakması, kıtlık yılında açlık sebebiyle hırsızlık yapanlara ceza uygulamaması, Ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi tasvip etmemesi gibi ictihad ve uygulamaları, bunlardan bazılarıdır.⁵

İlk dönemlerden itibaren farklı yorum ve açıklamalara konu olan bu uygulamaların ilk bakışta naslarla çatıştığı algısı oluşmuştur. Bundan dolayı Hz. Ömer'in söz konusu uygulamaları konusunda iki aşırı yorum gelişmiştir. Şîa'nın benimsediği görüşe göre Hz. Ömer'in uygulamaları, tamamen naslara aykırı birer bid'at olarak görülürken; modern dönemde oluşan bir başka görüşe göre ise Hz. Ömer'in uygulamaları, naslara rağmen hükümlerin zamanla değişebileceğini göstermektedir. Bu görüşte olanlar, söz konusu uygulamaları, "zamanın değişmesiyle hükümlerin değişeceği" prensibi bağlamında ele alıp değişimin sınırını oldukça geniş tutmuşlardır. Hâlbuki Hz. Ömer'in söz konusu uygulamaları derinlemesine incelendiğinde bunların genellikle başka naslara dayandığı anlaşılacaktır. Bunun yanında yaptığı bazı uygulamalarda hükümlerin uygulanması için bulunması gereken illet ve şartların bulunmaması nedeniyle farklı bir hüküm vermiştir. Dahası onun bazı uygulamaları, maslahat ve sedd-i zerâi' prensipleri çerçevesinde devlet başkanına tanınan yetki çerçevesinde değerlendirilmelidir. Söz konusu ictihad ve uygulamalarının diğer sahâbilerin bilgisi ve onayı dâhilinde olması, üstelik bu uygulamalarının bazılarında sahâbenin icmâ etmesi, Hz. Ömer'in naslarla çizilen çerçevenin dışına çıkmadığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁶

¹ Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 5. Baskı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 116.

² Muhammed Revvâs Kal'acî, *Mevsû'atu fikhî Ömer b. el-Hattâb* (Beyrut : Dârü'n-Nefâis, 1409/1989), 888-893; Yüksel Macit, *Muvâfakat-ı Ömer* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 11-14; Muhsin Koçak, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 51.

³ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 101.

⁴ Koçak, "Ömer", 34: 51.

⁵ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 116-122; Koçak, "Ömer", 34: 52.

⁶ Muhammed Muhammed el-Medenî, *Nazarât fî ictihâdâtî'l-Fâruk Ömer b. el-Hattâb* (Kahire: Vizâretü'l-Evkâfî'l-Meclisî'l-a'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1422/20020), 67-75; Koçak, "Ömer", 34: 52.

Hiz. Ömer'in fikhî konularla ilgili uygulamalarının önemli bir kısmı, Ehl-i sünnet ve Şii fakihler arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunların başında mut'a nikâhıyla ilgili uygulama ve tasarrufu gelmektedir. Hiz. Ömer'in söz konusu uygulamaları üzerinde oluşan görüş farklılıklarının temelinde daha çok onun siyasî faaliyetlerinin etkili olduğu söylenebilir. Bu anlamda Şii fakihleri, Hiz. Ömer'in fikhî uygulamalarına genelde sıcak bakmamışlar ve bunlara cephe almışlardır. Hiz. Ömer'in etrafında tartışmaların meydana geldiği uygulamalardan biri de teravih namazıyla ilgili tasarrufudur. Kaynaklarda Hiz. Peygamber'in, ramazan gecelerini ihya etmeyi teşvik ettiği ve bu gecelerin hakkıyla ifa edilmesi halinde bağışlanmaya vesile olacağı bildirilmiştir. Mesela Ebû Hüreyre'nin (r.a) anlattığına göre "Rasûlullâh (s.a.v) sahabeleri, azimet olmaksızın (kesin bir emirde bulunmaksızın) ramazan gecelerini ihya etmeye teşvik ederdi. (Bu maksatla) "Kim ramazanı (gecelelerini) sevabına inanarak ve bunu elde etmek niyetiyle namazla ihya ederse geçmiş günahları affedilir." demiştir.⁷ Başka bir rivayette ise Hiz. Peygamber'in Kadir Gecesi ve ramazan ayının diğer gecelerini, *sevabına* inanıp onu kazanmak ümidiyle ihya eden kişinin geçmiş günahlarının affedileceğini buyurmuştur.⁸

Konuyla ilgili rivayetler, Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebû Bekir dönemlerinde hatta Hiz. Ömer'in hilafetinin ilk yıllarında da cemaat olmaksızın teravih namazının kılınmaya devam ettiğini göstermektedir. Bu anlamda Ebu Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Rasûlullâh (s.a.v) ramazan gecelerini ihya etmesiyle ilgili tavsiyesi, herhangi bir değişikliğe uğramadan Hiz. Peygamber vefat etmiştir. Dahası teravih namazının cemaat olmaksızın bireysel olarak kılınması, Hiz. Ebû Bekir'in hilafeti zamanında ve Hiz. Ömer'in hilafetinin ilk yıllarında devam etmiştir.⁹

Bu çalışmada Hiz. Ömer'in teravih namazını cemaat ile kıldırması yönündeki tasarrufu ve bu bağlamda fakihler arasında oluşan ihtilaflar ele alınacaktır. Teravih namazı ile ilgili diğer tartışmalara değinilmeyecektir.

1. Hiz. Ömer'in Teravih Namazıyla İlgili Uygulaması

Yukarıda da belirtildiği üzere teravih namazı, Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebû Bekir dönemlerinde, dahası Hiz. Ömer'in hilafetinin-döneminin ilk yıllarında cemaat olmadan kılınmıştır. İlerleyen yıllarda ise Hiz. Ömer'in emriyle cemaatle kılınmaya başlanmıştır. Yakûbî'nin (ö. 292/905) ifade ettiğine göre Hiz. Ömer, ramazanı ihya etmek için bu namazın cemaatle kılınmasını emretmiştir. Bunun yanı sıra bu namazın diğer İslâm beldelerinde de uygulanması emrini vermiştir. Übey b. Ka'b ve Temîm ed-Dârî'ye bu namazı kıldırma emreden Hiz. Ömer'e "Rasûlullâh bunu yapmadı, Ebû Bekir de bunu yapmadı." denilmesi üzerine Ömer cevaben "Eğer bu bir bid'at ise ne güzel bid'attir." demiştir.¹⁰ Taberî (ö. 310/923) ise Hiz. Ömer'in ramazan ayında insanları bir cemaat halinde imam arkasında toplayan ilk kişi olduğunu belirtmektedir. Dahası diğer İslâm beldelerinde teravih

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsîr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), "Salâtu't-Terâvih", 1; Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.), "Salâtu'l-Müsâfirîn", 174; Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî Ebû Davud es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnût, Muhammed Kâmil Karabelli (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1430/2009), "Salât", 316; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *el-Câmi'ü'l-kebir (Sünenü't-Tirmizî)*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'ûf (Beyrut: Dâri'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), "Savm", 83.

⁸ Buhârî, "Salâtu't-Terâvih", 1; Müslim, "Salâtu'l-Müsâfirîn", 173, 175, 176; Ebû Dâvûd, "Salât", 318; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdulmun'im Şilbî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), "Siyâm", 39.

⁹ Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1406/1985), "Salât fî ramazân", 2; Buhârî, "Salâtu't-Terâvih", 1.

¹⁰ İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kubî, *Târîhü'l-Ya'kûbî* (Leiden: Brill, 1883), 2: 159.

namazının cemaatle kılınmasını emredip buna dair mektup göndermiştir. Ona göre Hz. Ömer, biri erkeklere diğeri de kadınlara namaz kıldırması için iki imam tayin etmiştir.¹¹

2. Ehl-i Sünnet'e Göre Teravîh Namazı

Ehl-i sünnet fakihlerine göre teravîh namazı, ramazan ayında cemaatle kılınan bir namazdır. Sünnî fıkıh mezhepleri, teravîh namazının müstehab olduğunda ittifak etmişken cemaatle kılınması hususunda farklı düşünmüşlerdir. Ebû Hanîfe, İmam Şâfiî ve ashabının çoğu, Ahmed b. Hanbel ve bazı Mâlikîler, cemaatle teravîh namazı kılmanın daha faziletli olduğunu kabul etmişlerdir. Bu görüşte olan fakihlere göre Hz. Ömer ve diğer sahabiler teravîh namazını cemaatle kılmışlar, Müslümanlar da bunu yapmaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla teravîh namazını cemaatle kılmak, bayram namazlarında olduğu gibi dinin şiarlarından biri olmuştur. Bu konuda oluşan ve İmam Mâlik, Ebû Yûsuf ile bazı Şâfiîlerin savunduğu diğer görüşe göre ise teravîh namazını evde tek başına kılmanın daha faziletli olduğu yönündedir. Bu şekilde düşünen fakihler, Hz. Peygamber'in "*Farz namazlar hariç, kişinin kıldığı en faziletli namazı evinde kıldığı namazdır*" sözünü delil olarak getirmişlerdir.¹² Teravîhin namazının mescitte kılınmasını daha faziletli görenler ise Ebû Zer'in rivayet ettiği "*Bir adam imamla namaza kalkıp, namazdan çıkana kadar Allah ona geceyi ihya etmiş gibi sevap yazar...*" hadisiyle istidlalde bulunmuşlardır. Bu fakihler, "*Farzlar hariç en faziletli namaz kişinin evinde kıldığı namazdır*" hadisini de cemaatin meşru kılınmasından önceki duruma hamletmişlerdir.¹³

Hanefî mezhebinde teravîh namazının cemaatle kılınmasının hükmü konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Hamîduddîn ed-Darîr'e göre teravîhin kendisi sünnet olup cemaatle eda edilmesi müstehaptır. Ebu Hanîfe'den rivayet edilen bir görüşe göre teravîh namazı, sünnet olup terki caiz değildir. Başka bir görüşe göre teravîh namazı, müekked sünnet olup farz namazlarda olduğu gibi cemaatle kılmak vaciptir. Hanefî mezhebinde oluşan diğer bir görüşe göre teravîh namazını cemaatle kılmak fazilettir. Meşâyihin çoğuna göre ise teravîh namazını cemaat ile ikâme etmek sünnet-i kifâyedir. Kim bunu terk ederse mescidin faziletini terk etmiş olur.¹⁴ Bu son görüş, çoğunluk tarafından benimsenmiş ve Hanefî mezhebinde "müfta bih" görüş olmuştur.¹⁵ Buna göre teravîh namazının cemaatle kılınmasını kifâ-i sünnet olarak gören Hanefîler, bütün Müslümanların mescidi terk etmeleri durumunda hepsinin musî' (hatalı) olacağını düşünmüşlerdir. Onlara göre içlerinden bazılarının cemaatten geri kalıp teravîh namazını evlerinde kılmaları durumunda ise bunlar hatalı olmayacaktır.¹⁶

Şâfiî mezhebine ait kaynaklarda teravîh namazının cemaatle ile kılınması hususunda mezhep içinde üç farklı görüşün bulunduğu belirtilmektedir. Hz. Ömer'in uygulamasını esas alan görüşe göre teravîh namazını cemaatle kılmak evladır. İnsanların olmadığı bir

¹¹Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhü't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), 4: 209.

¹²Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004), 1: 219; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392), 6: 39-40; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 4: 252; Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1: 233.

¹³Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Seyyid Cadelhak, Muhammed Zührî en-Neccâr (y.y.: 'Alemü'l-Kütüb, 1414/1994), 1: 349; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 309.

¹⁴Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012), 2: 550.

¹⁵Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 7: 177; Ebû'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'li'l-Muhtâr* (Kahire: Matba'atü'l-Halebî, 1356/1937), 1: 68; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-ed-Dimaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ala Dürrü'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 2: 43;

¹⁶Mevsilî, *İhtiyâr*, 1: 68.

yerde kılınan gece namazının riyadan uzak olduğundan hareket eden diğer görüşe göre ise teravih namazını münferit kılmak daha iyidir. Bu hususta meydana gelen son görüşe göre ise yeterli derece Kur'ân ezberi bulunan ve tembellik yapmaktan korkmayan kişinin münferid kılması, aksi takdirde cemaatle kılması evladır.¹⁷ Teravihi cemaatle kılmanın sünnet olduğuna dair görüş, zamanla ağırlık kazanmaya başlamış ve mezhep görüşü haline gelmiştir. Mesela İbnü'l-Mehâmîlî (ö. 415/1024), teravih namazının münferiden kılınmasının müstehap olup cemaat ile kılınmasının mekruh olmadığını söylerken¹⁸ Nevevî (ö. 676/1277), "esah" olan görüşünün teravih namazını cemaatle kılmanın sünnet olduğunu ifade etmiştir.¹⁹

Hanbelî mezhebinde ise teravih namazını cemaatle kılmanın sünnet olduğu kabul edilmiş ve bu konuda herhangi farklı bir görüş ortaya çıkmamıştır.²⁰ Teravih namazını evde kılmanın faziletli olduğunu kabul eden Mâlikîler cemaatle mescitte kılmanın caiz olduğunu düşünmüşlerdir. Buna karşın bazı durumlarda cemaat halinde mescitte kılınmasının müstehab olduğunu düşünmüşlerdir.²¹ Bazı Mâlikî fakihler, bu namazın mescitte cemaatle kılmanın sünnet olduğunu düşünmüşler.²²

Aktardığımız bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla başlangıç itibariyle bir çok mezhepte teravih namazıyla ilgili farklı görüşler oluşmuşken ilerleyen zamanlarda bu namaza verilen ehemmiyet daha da artmıştır. Bunun sonucu olarak ehl-i sünnet fakihleri, teravih namazına farklı bir anlam yüklemiş ve onu dinin açık şiarlarından biri kabul etmişlerdir.²³ Teravih namazının ehl-i sünnet âlimleri tarafından dinî bir emare kabul edilmesinde hiç şüphesiz Şiî Fâtımîlerin baskıcı tutumları etkili olmuştur. Fâtımîler Kuzey Afrika ve Mısır'ı ele geçirdiklerinde teravih namazının cemaatle kılınmasını yasaklama yoluna gitmişlerdir. Örneğin Fâtımî halifesi Azîz-Billâh (ö. 386/996), hicri 363 yılında Mısır camilerinde cemaatle teravih namazının kılınmasını yasaklamıştır. Hatta teravih namazının yasaklanmasına itiraz edenlerin dillerinin kesildiği bile rivayet edilmiştir. Dönemin şahitlerinden İbn Said el-Antakî, hicri 370 yılında Fâtımî halifesi Azîz'in Mısır'da cemaatle teravih namazını yasakladığını ve bunun bütün ehl-i sünnete ağır geldiğini ifade etmiştir.²⁴ Yine Fâtımî halifelerinden Hâkim-Biemrillâh'ın (ö. 411/1021) cemaatle teravih namazını uzun süre yasakladığı belirtilmektedir. Bu konuda gelgitler yaşayan Hâkim, sonraki halifeliği döneminde cemaatle teravih namazını geçici olarak serbest bırakmış ve daha sonra onlarca yıl devam edecek bir süreyle tekrar yasaklamıştır. Cemaatle teravih namazı yirmi yıl

¹⁷ Ebû İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb fi fihî'l-İmâm eş-Şâfiî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 159; İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknu'ddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdulazim Mahmud ed-dîb (b.y.: Dâru'l-Minhâc, ts.), 2: 355-357; Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Vasît fi'l-mezheb*, thk. Ahmed Mahmud İbrahim, Muhammed Muhammed Tâmir (Kahire: Dâru's-Selâm, 1417), 2: 215.

¹⁸ Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ahmed ed-Dabbî el-Mehâmîlî, *el-Lübâb fi'l-fihî's-Şâfiî*, thk. Abdülkerim b. Sanîtan el-Ömerî (Medine: Dâru'l-Buhârî, 1416), 1: 143-144.

¹⁹ Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed el-Kâhirî eş-Şâfiî eş-Şîrbînî, *Mugni'l-muhtâc ila ma'rifeti me'âni elfâzi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 1: 460. Ayrıca bk. Şemsuddîn el-Hatîb Muhammed b. Ahmed eş-Şîrbînî, *el-İknâ` fi halli elfâzi Ebî Şücâ`* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 117; Ali b. Ahmed b. Mükerrrem es-Sa'îdî el-Adevî, *Hâşiyetü'l-Adevî ala kifâyeti't-tâlibi'r-rabbânî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2: 404;

²⁰ Ebü Muhammed Muvaffâkuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Mugni* (b.y.: Mektebetü'l-Kâhire, 1388/1968), 2: 122; Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, *el-Mevsûatü'l-Fikhiyyetü'l-Kuveyiyeye* (Mısır, Dâru's-Safve, 1404-1424), 27: 136-137.

²¹ Ebü Amr Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr İbnü'l-Hâcib, *Câm'ü'l-ümmühât*, thk. Ebü Abdurrahman el-Ahdar el-Ahdarî (Dımaşk : el-Yemâne, 1421/2000), 133.

²² Ebü Abdullah Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Hâc el-'Abderî, *el-Medhal* (y.y.: Dâru't-Turâs, ts.), 2: 290.

²³ *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*, 27: 136-137.

²⁴ Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antakî, *Târîhü'l-Antakî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Trablus: Jarrous Press, 1990), 370.

boyunca yasaklandıktan sonra bu yasağa son verilmiştir.²⁵ Mısır ve çevresinde teravîh namazıyla ilgili bu yasağa rağmen birçok fakih, teravîh namazını cemaatle kılmaya özen göstermiş; fakat söz konusu yasağı delmeye çalışan bazı fakihler idam edilmiştir. Makrîzî'nin anlattığına göre hicri 399 yılında Hâkim, sırf ramazan ayında teravîh namazı kıldırıldığı için Recâ b. Ebi'l-Hüseyn'in öldürülme emrini vermiştir.²⁶ Kudüs'te ise Salih Ebu'l-Kâsım el-Vâsîfî, Mescid-i Aksa'da teravîh namazı kıldırıldığı için darbedilmiştir. Daha sonra Hâkim, hicri 408 yılında bir defa daha cemaatle teravîh namazını serbest bırakmıştır. Bu defa Hâkim, teravîh namazının mescitlerde cemaatle kılınabileceğine dair resmi bir karar çıkartarak Mısır ve diğer bölgelerdeki mescitlerde okutmuştur.

Teravîh namazının cemaatle kılınması, genellikle Hz. Ömer'in uygulamasına dayandırılırken aslında bu uygulamanın Hz. Peygamber'in sünnetine dayandığı anlaşılmaktadır. Buna göre Nebî (s.a.v) döneminde insanlar ramazan gecesinde teravîh namazını gerek Hz. Peygamber ile beraber gerekse de onun dışında cemaatle kılmışlardır. Bazı rivayetlere göre Hz. Peygamber, ramazan ayında sahabeye iki yada üç gece cemaatle teravîh namazı kıldırmıştır.²⁷ Bu hususta Hz. Aişe'nin rivayetine göre Resûlullah (s.a.v), bir gece ortasında çıkarak mescitte namaz kıldı. Bazı kimseler de onun namazına uyup namaz kıldılar. Ertesi gün insanlar bundan bahsettiler. İkinci gece daha çok kimse toplandı. Hz. Peygamber (s.a.v) namaz kıldı, insanlar da onunla birlikte namaz kıldılar. Ertesi gün yine insanlar bundan bahsettiler. Üçüncü gece mescittekilerin sayısı daha da çoğaldı. Hz. Peygamber çıkıp namaz kıldı, insanlar da onunla birlikte namaz kıldılar. Dördüncü gece olunca mescit o kadar doldu ki, insanları almadı. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v) sabah namazına kadar çıkmadı. Bunun üzerine sahabeden bir kısmı "haydi namazınızı kılın" demeye başladılar. Hz. Peygamber (s.a.v), sabah namazını kıldırınca insanlara dönüp şehadet getirerek şöyle dedi: "Sizin yaptığımız bana gizli kalmadı. Ancak ben bu namazın size farz kılınmasından ve sonra da bu namazı kılamamanızdan korktum." Hz. Peygamber, durum bu halde devam ederken vefat etti.²⁸

Başka bir rivayette ise Enes b. Mâlik şöyle anlatmaktadır: "Rasûlullâh (s.a.v) ramazan gecelerinde namaz kıları. Bir gece ben de gelip yanında namaza durdum ve ona uydum. Sonra bir adam daha geldi, o da namaza durdu uydu, derken (sayımız arttı ve) bir cemaat olduk. Rasûlullâh (s.a.v) bizim ona uyduğumuzu fark edince namazı hızlandırdı. Sonra (selam verip) ayrıldı ve evine gitti. Orada bizim yanımızda kılmadığı bir namaz kıldı. Sabah olunca kendisine, "Geceleyin bizim arkanızda durduğumuzu farkettiler mi?" diye sordum. Bana, "Evet! Beni yaptığım şeye sevkeden işte budur. (Yani sizi arkamda hissedince namazı hızlı kılarak yanınızdan ayrıldım)" buyurdu."²⁹

Bu konuyla ilgili başka bir rivayette Ebû Zerr (r.a.) şöyle anlatmaktadır: "Rasûlullâh (s.a.v) ile beraber ramazan ayında oruç tuttuk. Ramazanın son yedi gününe kadar bize hiç (nafile) namaz kıldırmadı. Yedinci günde gecenin üçte biri geçinceye kadar bize namaz kıldırıldı. Altıncı günde yine bir şey kıldırmadı. Beşinci günün gece yarısı geçinceye kadar namaz kıldırıldı. Kendisine, 'Bu gecenin kalan kısmında da bize nafile kıldırırsanız!' dedik. Bu talebimize karşı: "Kim imamları namaza başlar, sonuna kadar devam ederse, kendisine gecenin

²⁵ Ebû'l-Mehâsîn Cemaleddin Yusuf b. Tagrîberdî İbn Tagrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi müllûki Mısır ve'l-Kahire* (Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1929), 4: 177.

²⁶ Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrîzî, *İttî'âzü'l-hunefâ bi ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtmiyyînel-hulefâ*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed (Kahire: el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1971/1390), 2: 80.

²⁷ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 305.

²⁸ Buhârî, "Salâtu't-terâvîh", 1; Müslim, "Salâtu'l-Musâfirîn", 177; Muvatta', "es-Salât-fi'r-Ramazan", 113; Ebû Dâvûd, "Salât", 316; Nesâî, "Kıyâmu'l-Leyl", 4.

²⁹ Müslim, "Siyâm", 59.

tamamını namazla geçirmiş (sevabı) yazılır” buyurdu. Sonra Rasûlullâh (s.a.v) aydan son üç gece kalıncaya kadar başka namaz kıldırmadı. Üçüncü gece bize namaz kıldırıp ehline ve hanımlarına dua etti. Bize (o kadar uzun) namaz kıldırma ki “Felah”ı kaçırmaktan korktuk. (Ebû Zerr’e), “Felah” nedir? diye sorulunca, “Sahur!” cevabını verdi. (Sonra ayın geri kalan kısmında bize namaz kıldırmadı.)³⁰

Bu rivayetlerin dışında Hz. Peygamber zamanında teravih namazının cemaatle kılındığına dair başka rivayetler de bulunmaktadır. Mesela, Ebû Hüreyre’nin rivayet ettiğine göre “Rasûlullâh (s.a.v) ramazan ayında mescidin bir kenarında cemaatle namaz kılmakta olan bir gruba uğradığında “*Bunlar ne yapıyorlar?*” diye sordu. Yanındakiler, “Bunlar ezberinde Kur’an bulunmayan kimselerdir. Übeyy İbn Ka’b (r.a) onlara namaz kıldırıyor!” dediler. Hz. Peygamber de (s.a.v), “*İsabet etmişler, bu davranış ne kadar iyi!*” buyurdu.”³¹

Ehl-i sünnet âlimleri teravih namazının cemaatle kılınmasının meşru olduğuna icmâ da delil olarak göstermişlerdir. Buna göre Hz. Ömer, ramazan ayında teravih namazlarının cemaatle kılınmasını emredince sahabe buna itiraz etmemiş ve bu konuda sahabe icması oluşmuştur.³²

3. Şîa’ya göre Teravih Namazı

Şîi fakihler, teravih namazı adıyla bir namazın mevcudiyetini kabul etmeyip Hz. Peygamber’in ramazan ayında kıldığı namazın teheccüd namazı olduğunu düşünürler. Onlara göre ramazan ayına mahsus olan cemaatle teravih namazı, Ömer tarafından ihdas edilmiştir. Ömer’in dinde olmayan ve Hz. Peygamber’in istemediği bir şey yaptığını düşünen Şîi âlimler, teravih namazının bid’at olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Bu konuda Mîrzâ el-Kummî’nin ifadeleri şöyledir: “*Teravih namazı ve kuşluk (duha) namazlarının aslı haramdır. Bu haramlık sadece onun meşru olduğuna inanmak değildir. Zira bütün bid’atler dalâlettir. Bütün dalaletlerin yolu ise ateşe gider. Burada bid’atten murad uydurulan fiilin kendisidir.*”³³ Kummî’nin bu ifadelerinden teravih namazının mutlak anlamda bid’at olduğu anlaşılrsa da diğer kaynaklara müracaat edildiğinde bu namazın sadece cemaat halinde kılınmasının bid’at olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.³⁴

Şîa’ya göre Hz. Peygamber, ramazan gecelerinde nafil namazları cemaatsiz kılmuş ve böyle kılmaya da teşvik etmiştir. Hz. Ebû Bekir’in hilafeti boyunca ve Hz. Ömer’in hilafetinin ilk yıllarında da bu uygulama böyle devam etmiştir. Fakat Hz. Ömer 14/635 yılının ramazan ayında bazı arkadaşları ile beraber mescide gittiğinde insanların bir kısmının mescitte namaz kıldıklarını görmüştür. Hz. Ömer, bu durumu ıslah etmeyi görevleri arasında görmüş ve onlardan ramazan ayında gecenin başlangıcında kılınmak üzere teravihi gelenek haline getirmelerini istemiştir. Böylece insanları kesin bir kararla bu hüküm üzerine bağlamış ve karar diğer beldelelere de gönderilmiştir. Hz. Ömer, ramazan ayının başka bir gecesinde dışarı çıkıp mescitteki kandillerin yandığını görmüş ve orada bulunanlara “*Bu nedir?*” diye sorunca; onlar da kendisine “*İnsanlar nafil namaz kılmak için toplanmıştır*” demişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer, “*Bu ne güzel bir bid’attir!*” demiştir.

³⁰ Ebû Dâvûd, “Salât”, 316; Tirmizî, “Savm”, 81; Nesâî, “Kıyâmu’l-Leyl”, 4.

³¹ Ebû Dâvûd, “Salât”, 316.

³² Ebû’l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân fi târihi’l-a’yan*, thk. Ammar Reyhâvî (Dimaşk: er-Risâletü’l-Alemiyye, 2013/1434), 5: 185.

³³ Mîrzâ el-Kummî, *Ganâimu’l-eyyâm*, thk. Abbâs Tebrîzîyân (Horasan: Mektebetü’l-İlâmî’l-İslâmî, 1375-1418), 1: 195.

³⁴ Ebû Ca’fer Muhammed b. Hasen b. Alî et-Tûsî, *el-İstibsâr fî mâ uhtulife mine’l-ahbâr*, thk. Muhammed Cevvâd el-Fakîh, 2. Baskı (Beyrut: Dâru’l-Edvâ, 1413/1992), 1: 690-697; Ebû Ca’fer Muhammed b. Hasen b. Alî et-Tûsî, *Tehzîbü’l-ahkâm (fi şerhi’l-Mukni’a)*, thk. Muhammed Ca’fer Şemsuddîn (Beyrut: Dâru’l-Me’ârif, 1412/1992), 3: 67-68.

Şîa'ya göre Ömer'in bu olayı bu şekilde adlandırması, onun kendi itirafıyla bunun bir bid'at olduğunu dolayısıyla Hz. Peygamber'in her bid'atın sapıklık olduğuna dair sözüne aykırı davrandığını göstermektedir.³⁵

Şîa kaynaklarında Hz. Peygamber'in teravîh namazını yasakladığına dair bazı rivayetler aktarılmaktadır. Buna göre Nebî (s.a.v) "*Ey insanlar ramazan ayında nafîle olan gece namazını cemaatle kılmak bid'attir. Kuşluk namazı bid'attir. Gerçekten az olan bir sünneti yapmak, çok olan bid'atten daha hayırlıdır. Dikkat edin her bid'at dalalettir. Her dalâletin yolu ise ateşedir.*"³⁶

Şîa, cemaatle teravîh namazının haram/yasak olduğuna dair ehl-i beyt imamlarından da bazı rivayetler aktarırlar. Bunlardan birinde Hz. Ali teravîh namazının cemaatle kılınmasının bid'at olduğunu beyan edip yasaklamıştır. Rivayet edildiğine göre insanlar Kûfe'de Hz. Ali için toplandığında ondan ramazan ayında kendilerine teravîh namazı kıldırarak bir imam tayin etmesini istemişlerdir. Hz. Ali ise bundan dolayı onları azarlayıp istedikleri bu şeyin sünnete muhalif olduğunu söylemiştir. İnsanlar da onu terk edip kendi başlarına toplanıp birisini namaz kıldırarak için imam olarak belirlediler. Bunun üzerine Hz. Ali, oğlu Hasan'ı onlara gönderdi. Hasan da elinde kamçı olduğu halde mescide girdi. Mescitte bulunanlar Hasan'ı elinde kırbaçla görünce kapılara doğru yönelerek "Eyvah Ömer!" deyip bağırarak kaçtılar.³⁷

Şîa'nın teravîh namazıyla ilgili olumsuz tutumunun yanında bazı Zeydî fakihler, ehl-i sünnet âlimleri gibi düşünerek teravîh namazının cemaatle kılınmasını bid'at görmeyip bunun meşru olduğunu düşünmüşlerdir. Zeyd b. Ali, Abdullah b. el-Hasan, Abdullah b. Musa b. Ca'fer ve Yahya b. Hamza gibi âlimler bu görüşü benimsemişlerdir.³⁸

4. Görüşlerin Değerlendirilmesi

Hz. Ömer'in teravîh namazıyla ilgili uygulaması Sünnî ve Şîî fıkıh mezhepleri arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Genel anlamda ehl-i sünnet fakihlerinin dayandığı deliller, sünnete dayanıp kendi içinde mantıklı bir tutarlığa sahipken Şîîlerin delillendirmesinde ise önemli problemlerin bulunduğu göze çarpmaktadır. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

1. Şîa'nın teravîh namazının Hz. Peygamber tarafından yasaklandığına dair kullandıkları rivayet, hadis tekniği açısından oldukça problemlidir. Hatta bu hususta İbn Teymiyye'nin oldukça sert eleştiriler yaptığı görülmektedir. Ona göre Ehl-i bid'at ve dalalet grupları arasında Rasûlullâh'a yalan bir şey atfetmede, bu Râfızî taifeden daha cüretli birileri görülmemiştir. Zira Hz. Peygamber, onların söylediği bu sözü söylememiştir.³⁹ Ona göre Râfızîler bu hususta arsızca yalan söylemede aşırı gitmişlerdir. Öte yandan İbn Teymiyye'ye göre Şîa arasında bu hadisin yalan olduğunu bilmeyenler de bulunmaktadır. Ona göre bu durum ise cehalette aşırı gitmedir. Ona göre böyle olanların hali ise "*Eğer, bilmezsen bu bir musibettir. Eğer bilersen bu daha büyük bir musibettir.*" sözündeki misal gibi olup daha kötüdür.⁴⁰

³⁵ Mürtezâ, Şâfi, 4: 219.

³⁶ eş-Şerîf el-Mürtezâ Ali b. El-Hüseyn el-Müsevî, eş-Şâfi fi'l-imâme, thk. es-Seyyid Abdu'z-Zehrâ el-Hüseynî el-Hafîb (Tahran: Müessesetü's-Sâdik, 1407/1987), 4: 219; Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*, thk. Muhammed Reşâd Salîm (Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986/1406), 8: 304.

³⁷ Mürtezâ, Şâfi, 4: 219.

³⁸ Ebû İdrîs İmam Müeyyed-Billah Yahyâ b. Hamza b. Ali b. İbrahim Hüseyîni Müeyyed-Billah, *el-İntisâr ala ulemâ'l-emsâr fi takrîri'l-muhtâr min mezâhibi'l-eimme ve ekâvîli ulemâ'l-ümme*, thk. Abdülvehhab b. Ali el-Müeyyed, Ali b. Ahmed Mufaddal (San'a: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 2004/1425), 4:173.

³⁹ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 304..

⁴⁰ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 304..

İbn Teymiyye'ye göre bu hadisi rivayet edenlere "Hadisin sıhhatinin delili nedir?", "İsnadı nerededir?", "Müslümanların hangi kitabında bu şekilde bir rivayet vardır?", "İlim ehlinde kim bu hadisin sahih olduğunu söylemiştir?" gibi soruların sorulması gerekmektedir.⁴¹ Bu soruları kendisi cevaplayan İbn Teymiyye, hadis ilminde marifet ehlinin tümünün zarûrî bir şekilde bu hadisin, Rasûlullâh aleyhine uydurulan bir yalan olduğunu bildiklerini ifade eder. Dahası hadis ilminde az bir bilgisi olan birisi dahi bunun yalan olduğunu bilir. Ona göre Müslümanların kitaplarının hiçbirinde hiç kimse böyle bir hadis rivayet etmemiştir.⁴² İbn Teymiyye, bu hadisin ne *Sahîh*lerde ne *Sünen*lerde ne *Müsned*lerde ne *Mu'cem*lerde ve ne de hadis *Cüz*lerinde yer almadığını ifade etmektedir. Ona göre bu hadisin ne sahih ne de zayıf bir senedi vardır. Bilakis bunun yalan olduğu apaçıktır.⁴³

2. Hz. Ali'ye atfedilen olayda bir problem görünmektedir. Zira Hz. Ali, teravih namazını bid'at görüp yasaklama yoluna gitseydi, daha Kûfe'ye gitmeden önce yasaklardı. Dahası Hz. Ömer'in hayatta iken veya en azından Hz. Ömer'in vefatından sonra bu uygulamaya karşı çıkması gerekirdi. Zira kaynaklarda aktarıldığına göre Hz. Ali, Hz. Ömer'in birçok ictihadına karşı çıkmış ve bunların önemli bir kısmında Hz. Ömer'in görüşünü değiştirmiştir. Kaldı ki Hz. Ömer'in vefatından sonra Hz. Osman döneminde de Hz. Ali'nin teravih namazıyla ilgili herhangi bir olumsuz tavrından bahsedilmemiştir. Buna göre Hz. Ali'nin Hz. Ömer'in döneminden devam edegelen bu uygulamaya herhangi bir itirazda bulunmadığı anlaşılmaktadır. Hz. Ali'nin bu tavrından hareketle İbn Teymiyye, Hz. Ali'nin teravih namazını cemaat ile kılmayı müstehab gördüğünü ifade etmiştir.⁴⁴ Dahası Hz. Ali'nin Hz. Ömer'in bu uygulamasını övdüğü belirtilmiştir. Rivayet edildiğine göre Hz. Ali, bir ramazan gecesinde mescide uğradığında kandillerin yandığını görüp karilerin okuduklarını duyunca şöyle demiştir "Ömer mescidimizi nasıl nurlandırmış ise, Allah da onun kabrini öyle nurlandırsın" dediği rivayet edilmiştir.⁴⁵

Kaynaklarda Hz. Ali'nin teravih namazını yasaklamak bir yana teşvik ettiği de aktarılmaktadır. Bu bağlamda Ebû Abdurrahman es-Sülemî, şöyle demiştir. "Ali, ramazan ayında kârîleri çağırıp onlardan bir adama insanlara yirmi rekât namaz kıldırmasını emretti. Teravih namazı kılındıktan sonra Ali de onlara vitir namazı kıldırıldı".⁴⁶ Bunu destekleyen başka bir rivayet de Arcefe es-Sekâfî'den gelmiştir. Arcefe'nin dediğine göre "Ali, insanlara ramazan ayını ihya etmelerini emredip erkeklere bir imam, kadınlara da bir imam tayin etti." Bu rivayete göre Arcefe, kendisinin kadınlara imam olarak tayin edildiğini ifade etmiştir.⁴⁷

3. Hz. Ömer'in yaptığı uygulamanın bir bid'at olarak görülmesi de isabetli değildir. Şîa âlimleri, Hz. Ömer'in "Bu ne güzel bid'attir" sözünü onun bu konudaki itirafı olarak görürler. Sünnî fakihler, bu ifadenin Şîa'nın anladığı şekliyle bir bid'at olmadığını belirtmişlerdir. Bunlardan bazıları bid'atın mekruh ve müstehab olmak üzere iki çeşit olduğunu ifade etmişlerdir. Mekruh bid'at, şeriatla aslı olmayan bid'at olup bu çeşit bid'atlar dalâlettir. Buna karşın müstehab olan bid'at ise dinde aslı olan bid'attir. Nitekim Hz. Peygamber "namaz sonradan konulmuş en hayırlı şeydir" demiştir.⁴⁸ Bunun yanı sıra bazı

⁴¹ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 305.

⁴² İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 305.

⁴³ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 305.

⁴⁴ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 308.

⁴⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 5: 185; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 308.

⁴⁶ Yahyâ b. Hamza, *İntisâr*, 4: 172; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 2: 699; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 308.

⁴⁷ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 308.

⁴⁸ Sıbt İbn ü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 5: 185.

alimler bid'atı vacib, mendup, haram, mekruh ve mübah olmak üzere beş kısma ayırmışlar ve teravih namazını da mendup olan bid'ate misal vermişlerdir.⁴⁹ İbn Teymiyye'ye göre cemaatle teravih namazı kılmak için bir araya gelme, daha önce olmadığından Hz. Ömer onu bid'at olarak adlandırmıştır. Zira ilk defa yapılan bir şey lügatte bid'at olarak adlandırılır.⁵⁰ Dolayısıyla bu şer'î açıdan bid'at değildir. Çünkü şer'î bid'at, dalâlet olup hakkında herhangi şer'î bir delil olmayan şey demektir. Allah'ın sevmediği şeyi müstehab görmek, Allah'ın vacip kılmadığı bir şeyi vacip kılmak veya Allah'ın haram kılmadığı bir şeyi haram kılmak gibi örnekler böyledir.⁵¹ Ayrıca Hz. Ömer'in bu sözünü insanların teravih namazını kılmak için gecenin ilk saatlerinde toplanmasına hamleden başka bir görüş de bulunmaktadır.⁵² Zeydî fakihlerden Yahya b. Hamza'nın da bu ifadeyle Hz. Ömer'in terim manasıyla bid'atı kastetmediğini kabul etmesi,⁵³ Şîa'nın bu konuda ne denli isabetsiz bir görüş sergilediğini göstermektedir.

Son olarak Şîilerin bu konudaki iddialarının oldukça sathi ve ilmî bir değerlendirmeden uzak olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle Hz. Ömer gibi Kur'an ve sünnete muttali ve teşriin ruhunu kavramış bir sahâbinin bu sözünü, terim anlamıyla kullandığını düşünmek, art niyetli olmayı gerektirmektedir. İkincisi Hz. Ömer'in sahabelerin nezdinde böyle bir bid'at ihdas etmesi ve Hz. Ali başta olmak üzere kimsenin ses çıkarmaması, bütün sahabeleri gördükleri bir kötülüğe itiraz etmemekle itham etmektir. Hâlbuki sahabe yanlış gördüğü bir durum olduğunda hiç kimseden çekinmeden fikrini dile getirebilmiştir.

4. Teravih namazının Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in ilk dönemlerinde cemaatle kılınmamış olması da bir problem olmaktan uzaktır. Nitekim rivayetlere bakıldığında Hz. Peygamber'in Müslümanların üzerine farz olmasından korktuğu için bunu devam ettirmediği anlaşılmaktadır. Peygamber'in vefatından sonra ise vahiy kapısı kapandığından farz kılınma ihtimali kalmamıştır.⁵⁴ Hz. Ebu Bekir'in iki yıllık halifelik döneminde ise ridde savaşları, Kur'an-ı Kerim'in cem edilmesi ve fetihler gibi çok daha önemli işlerle uğraşıldığı için muhtemelen bu durum, problem olarak görülmemiştir.⁵⁵ Hz. Ömer'in ilk yıllarında da fetihler ve onların beraberinde getirdiği problemler ile ilgilenilmiştir. Devletin kurumsallaşmasını neredeyse tamamlamış olması, teravih namazı hususundaki söz konusu dağınıklığın hissedilmesini ve bu durumun bir an önce düzeltilmesi gereğini ortaya koymuştur.

5. Şîa'nın bu görüşünün temelinde Hz. Ömer ile ilgili tutumu önemli rol oynamaktadır. İbn Haldûn'un ifadesiyle Şîa, çoğunluktan ayrılarak kendilerine has bir fıkıh geliştirmiştir. Onlar, fikhî düşüncelerini bazı sahâbeleri karalayarak kendi imamlarının masum oldukları, dolayısıyla sözlerinin tartışmasız kabul edilmesi gerektiği esası üzerine kurmuşlardır.⁵⁶ Bu anlamda Hz. Ömer'e olan bakış açıları onların teravih namazının cemaatle kılınmasını bid'at olarak görmelerine sebebiyet vermiştir. Hâlbuki yukarıda da ifade ettiğimiz üzere teravih namazının cemaatle kılınması, Hz. Ömer'in uygulamasından ziyade Hz. Peygamber'in fiilî ve takrirî sünnetine dayanmaktadır.⁵⁷

Kaynaklarda Hz. Ömer'in ilk defa yaptığı şeylerden biri olarak kabul edilen teravih

⁴⁹ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî İbn Cüzey, *el-Kavâninü'l-fıkhiyye* (y.y.: b.y., ts), 17.

⁵⁰ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 307.

⁵¹ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 308.

⁵² 'Abderî, *Medhal*, 2: 290.

⁵³ Yahyâ b. Hamza, *İntisâr*, 4: 173.

⁵⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zaman*, 5: 185.

⁵⁵ 'Abderî, *Medhal*, 2: 292.

⁵⁶ İbn Haldûn Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zaman*, 5: 185., Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, (Ankara: Yeni Şafak, 2004), 2: 624.

⁵⁷ 'Abderî, *Medhal*, 2: 291; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, 8: 305.

namazını cemaatle kıldırması bağlamındaki rivayetler ile Hz. Peygamber döneminde bu namazın cemaatle kılınmadığı yönündeki rivayetlerin aykırı olması bir yana birbirlerini destekler mahiyettedirler. Ancak Hz. Ömer'in bu konudaki uygulamasını, teravih namazının cemaatle kılınmasına yaygınlık kazandırması yönüyle değerlendirmek gerekir. Zira Rasûlullâh hayatta iken ramazan ayında cemaatle teravih namazı kılınması fazla yaygın değilken Hz. Ömer, bütün Müslümanların cemaatle teravih namazını kılmalarını emrederek bu meselede bir yenilik başlatmıştır.

Sonuç

Hz. Peygamber'in, ramazan gecelerini namaz kılarak ihya etmesi ve bu gecelerin ibadetle geçirilmesini teşvik etmesi, Müslümanların ramazan gecelerine özel bir namaz kılmalarını sağlamıştır. Şîa bu ibadeti, teheccüd namazı olarak görmüş; ehl-i sünnet ise bunu teravih namazı olarak adlandırmıştır. Teravih namazıyla ilgili problemin ortaya çıktığı husus, bu ibadetin cemaatle kılınıp kılınmayacağı konusunda ortaya çıkmıştır.

Sünnî mezheplerin, genelde sünnet olarak gördükleri bu ibadet, Hz. Ömer'in uygulamasına dayandırdıkları için Şîa tarafından tepki görmüş ve cemaatle ifa edilmesi bid'at olarak görülmüştür. Kaynaklar incelendiğinde Teravih namazının cemaatle kılınmasının temelinin Hz. Peygamber'in sünnetine dayandığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Hz. Peygamber'in, yanında bazı sahabeler tarafından cemaatle kılınan teravih namazına itiraz etmemesi, bu konuda takriri sünnetin de olduğuna delalet etmektedir. Bu anlamda Hz. Ömer'in teravih namazıyla ilgili tasarrufu, var olan uygulamanın yaygınlaştırılmasından ibaret kalmıştır.

Sahabe, özellikle de Hz. Ömer düşmanlığı üzerinden bir fıkıh anlayışı geliştiren Şîa'nın bu konudaki delilleri oldukça yetersiz olup ilmî olmaktan uzaktır. Hz. Ömer'in sözünü yanlış ve keyfi bir şekilde anlamaları, Hz. Peygamber'e atfettikleri hadis tekniği açısından problemlidir. Hz. Ali'nin teravihin cemaatle kılınmasıyla ilgili görüşüne aykırı olarak ona nisbet ettikleri rivayetler, Şîa'nın bu konudaki tutumunun tamamen siyasi olduğunu göstermektedir.

Teravih namazını cemaatle kılmak, amelî bir mesele olmasına rağmen zamanla neredeyse itikâdî bir boyut kazanmıştır. Şîa, bu namazı cemaatle kılmayı bid'at görüp dalâlet ve hatta ateşe götüren bir şey olduğunu düşünmüşlerdir. Bu anlamda Şîa, yönetimi elinde tuttuğu bölgelerde kimi zaman bu ibadetin cemaatle kılınmasını yasaklama yoluna gitmiş ve hatta bu namazı cemaatle kılan bazı Sünnî fakihler idam edilmiştir. Şîa'nın bu tepkisi, Ehl-i sünnet cephesinde teravih namazının cemaatle kılınmasına ayrı bir önem verilmesini doğurmuş ve bunun adeta dinin şiarlarından biri olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Kaynakça

- 'Abderî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Hâc. *el-Medhal*. y.y.: Dâru't-Turâs, ts.
- Adevî, Ali b. Ahmed b. Mükerrrem es-Sa'îdî. *Hâşiyetü'l-Adevî ala kifâyeti't-tâlibi'r-rabbânî*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Antakî, Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ. *Târîhü'l-Antakî*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Trablus: Jarrous Press, 1990.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer. *Fethü'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

- Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Musa. *el-Binâye şerhu'l Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Musa. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahihü'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsî'l-Arâbi, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahihü'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsîr. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdulazim Mahmud ed-dîb. b.y.: Dâru'l-Minhâc, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî Ebû Dâvûd es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelli. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1430/2009.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed. *el-Vasît fi'l-mezheb*. thk. Ahmed Mahmud İbrahim, Muhammed Muhammed Tâmir. Kahire: Dâru's-Selâm, 1417.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr ala Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî. *el-Kavânînü'l-fikhiyye*. y.y.: b.y., ts.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*, çev. Halil Kendir. Ankara: Yeni Şafak, 2004.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffâkuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî. *el-Mugnî*. b.y.: Mektebetü'l-Kâhire, 1388/1968.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004.
- İbn Tagrîberdî, Ebü'l-Mehâsîn Cemaleddin Yusuf b. Tagrîberdî. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*. Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1929.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*. thk. Muhammed Reşâd Salîm. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986/1406.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr. *Câm'ü'l-ümmühât*. thk. Ebû Abdurrahman el-Ahdar el-Ahdarî. Dımaşk : el-Yemâme, 1421/2000.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs. *Mevsû'atu fikhü Ömer b. el-Hattâb*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1409/1989.
- Karaman, Hayrettin. *İslâm Hukuk Tarihi*. 5. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Koçak, Muhsin. "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 51-53. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kummî, Mîrzâ. *Ganâimu'l-eyyâm*. thk. Abbâs Tebrîziyân. Horasan: Mektebetü'l-İlâmî'l-İslâmî, 1375-1418.
- Macit, Yüksel. *Muavafakat-ı Ömer*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.

- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir. *İtti'âzü'l-hunefâ bi ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyînel-hulefâ*. thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed. Kahire: el-Meclisü'l-Ala li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1971/1390.
- Malik b. Enes, Ebü Abdullah el-Asbahî el-Himyerî Malik b. Enes. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1406/1985.
- Medenî, Muhammed Muhammed. *Nazarât fi ictihâdâti'l-Fâruk Ömer b. el-Hattâb*. Kahire: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Meclisi'l-a'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1422/20020.
- Mehâmilî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ahmed ed-Dabbî. *el-Lübâb fi'l-fikhi's-Şâfiî*. thk. Abdulkerim b. Sanîtan el-Ömerî. Medine: Dâru'l-Buhârî, 1416.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. Kahire: Matba'atü'l-Halebî, 1356/1937.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdulmun'im Şilbî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Nevevî, Ebü Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*. thk. Ammar Reyhâvî. Dımaşk: er-Risâletü'l-Alemiyye, 2013/1434.
- Şerîf el-Mürtezâ, Ali b. El-Hüseyn el-Mûsevî. *eş-Şâfiî fi'l-imâme*. thk. es-Seyyid Abdu'z-Zehrâ el-Hüseynî el-Hatîb. Tahran: Müessesetü's-Sâdık, 1407/1987.
- Şîrâzî, Ebü İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf. *el-Mühezzeb fi fikhi'l-İmâm eş-Şâfiî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmıyye, ts.
- Şîrbînî, Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed el-Kâhirî eş-Şâfiî. *Mugni'l-muhtâc ila ma'rifeti me'âni elfâzi'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmıyye, 1415/1994.
- Şîrbînî, Şemsuddîn el-Hatîb Muhammed b. Ahmed. *el- İknâ` fi halli elfâzi Ebî Şüccâ`*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Taberî, Ebü Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhü't-Taberî*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- Tahâvî, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu Me'âni'l-âsâr*. thk. Muhammed Seyyid Cadelhak, Muhammed Zührî en-Neccâr. y.y.: 'Alemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî. *el-Câmi'ü'l-kebîr (Sünenü't-Tirmizî)*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'ûf. Beyrut: Dâri'l-Çarbi'l-İslâmî, 1998.
- Tûsî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Alî. *el-İstıbsâr fimâ uhtulife mine'l-ahbâr*. thk. Muhammed Cevvâd el-Fakîh. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1413/1992.
- Tûsî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Alî. *Tehzîbü'l-ahkâm (fi şerhi'l-Mukni'a)*. thk. Muhammed Ca'fer Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Me'ârif, 1412/1992.
- Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, el-Mevsûatü'l-Fıkhîyyetü'l-Kuveytiyye (Mısır, Dâru's-Safve, 1404-1424)
- Yahyâ b. Hamza, Ebü İdris İmam Müeyyed-Billah Yahyâ b. Hamza b. Ali b. İbrahim Hüseyini Müeyyed-Billah. *el-İntisâr ala ulemâi'l-emsâr fi takrîri'l-muhtâr min mezâhibi'l-eimme ve ekâvili ulemâi'l-ümme*. thk. Abdülvehhab b. Ali el-Müeyyed, Ali b. Ahmed Mufaddal. San'a: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 2004/1425.
- Ya'kubî, İbn Vâzıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *Târîhü'l-Ya'kubî*. Leiden: Brill, 1883.